

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ XIII-XV ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ

Բանալի բառեր – սոցիալական համերաշխություն, միջնադարյան փիլիսոփայություն, տիեզերական ու սոցիալական ներդաշնակություն, մարդու բնություն, աստվածային, բնական ու դրական օրենքներ, բարոյական նորմեր, համագործակցություն, իշխանություն

Միջնադարի, այդ թվում XIII-XV դարերի հայ փիլիսոփայության մեջ¹ մարդու և հասարակության, անհատի ու պետության, սոցիալական տարբեր խավերի, աշխարհիկ ու հոգևոր դասերի, միջանձնային փոխհարաբերությունների կարգավորման և սոցիալական համերաշխության հաստատման հարցը քննարկվում էր աշխարհիկ կառույցների, ռացիոնալ գիտելիքի նկատմամբ եկեղեցու, քրիստոնեական կրոնի, կրոնական գաղափարախոսության ու եկեղեցական վարդապետության գերակայության ու գերադասության համատեքստում: Բարոյական հեղափոխության, բարոյական հավասարության ու արդարության պահանջով ու ճշմարտության նոր տեսլականով պատմական ասպարեզ իջած քրիստոնեական կրոնը նախատեսում էր կյանքի կոչելու հասարակության բարեփոխման, մարդկանց բարոյական կատարելագործման և սոցիալական համերաշխություն հաստատման լավատեսական մի նոր նախագիծ, որում համընդհանուր արժեքների (կրոնական պատվիրանների, բարոյական չափանիշների ու Հայտնության ճշմարտությունների) հիման վրա պետք է կարգավորվեին միջանձնային ու ազգամիջյան փոխհարաբերությունները: Սակայն ուտոպիաներ ու չափից դուրս լավատեսական նախագծերի «թշնամի, անուղղելի ու դաժան» իրականությունը ժամանակի ընթացքում խմբագրումներ մտցրեց սոցիալական,

¹ Հոդվածում դիտարկվում են սոցիալական համերաշխության վերաբերյալ XIII-XV դարերի հայ աստվածաբան-փիլիսոփաներ Վահրամ Բաբունու, Հովհաննես Պլուզ Երզնկացու, Հովհան Ռոտունեցու, Գրիգոր Տաթևացու, Առաքել Սյունեցու և Մատթեոս Ջուղայեցու հայացքները: Այս մտածողներից անհամեմատ մեծ տեղ են հատկացրել Հովհաննես Երզնկացուն և Գրիգոր Տաթևացուն, քանի որ նրանք հարցը ներկայացրել են ավելի համակողմանիորեն: Այս շրջանի մտածողների փիլիսոփայական հայացքների մասին տե՛ս **Գաբրիելյան Հ. Գ.**, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1958, *նույնի՝* Հայ փիլիսոփայության պատմություն, Երևան, 1976, **Չալոյան Վ. Վ.**, Հայոց փիլիսոփայության պատմություն, Երևան, 1945, **Григорян Г. О.**, Философская мысль в Армении в эпоху развитого феодализма. Ереван, 1984:

միջանձնային ու ազգամիջյան համերաշխության քրիստոնեական նախագծի իրագործման մեջ՝ նախ փորձելով դա համահունչ դարձնել մարդկային բնության արմատական պահանջմունքներին, երկրորդ՝ հարմարեցնել հասարակական կյանքի զարգացման օրինաչափություններին, երրորդ՝ հաշվի նստել պետությունների, ազգերի ու ժողովուրդների՝ կրոնական երանգավորում ստացած քաղաքական շահերի ու հետաքրքրությունների հետ: Չնայած նախագծի խմբագրման ու իրագործման վեհերոտ կամ արյունոտ փորձերին, այդուհանդերձ սոցիալական համերաշխության քրիստոնեական տեսլականը խարսխված էր բնագանցական, գոյաբանական, իմացաբանական ու բարոյագիտական մի շարք հիմնադրույթների վրա, որոնք գրեթե անփոփոխ մնացին կամ ավելի ստույգ՝ աննշան փոփոխությունների ենթարկվեցին միջնադարյան աստվածաբանական ու փիլիսոփայական մտքի երկարատև զարգացման ընթացքում:

Քանի որ միջնադարյան մտածողության համար սոցիալական համերաշխության հարցը նախ և առաջ առնչվում էր մարդու փրկության հիմնախնդրին, ուստի դրա քննարկումը շաղկապված էր բնագանցական հիմքեր ունեցող կրոնական ու բարոյագիտական հարցադրումների հետ: Միջնադարյան մտածողներին հետաքրքրում էին ոչ միայն առհասարակ (տիեզերական, ազգային ու սոցիալական) համերաշխության, այլև դրան առնչակից սոցիալ-բարոյական բինար երևույթների՝ հավասարության ու անհավասարության, արդարության ու անարդարության, իշխանության ու անիշխանության, հնագանդության ու անհնագանդության և այլնի փոխհարաբերության հարցերը: Սոցիալական համերաշխության հարցը քննարկելիս միջնադարյան հայ մտածողները սկզբում ներկայացնում են արարչագործության, տիեզերական ներդաշնակության, մարդու բնության ու սոցիալական կյանքի իրենց ըմբռնումը, այնուհետև՝ սոցիալական համերաշխության գոյության նախադրյալներն ու պայմանները և դրա իրագործման մեխանիզմները: Այս հարցի վերաբերյալ նրանց կողմից առաջադրված ու ձևակերպված աստվածաբանական-բնագանցական հիմնադրույթներից են՝ ա) արարված տիեզերքում գոյություն ունեն աստվածադիր օրենքներ, հասարակության մեջ ի վերուստ հաստատված կարգեր ու հարաբերություններ, որոնց պահպանումը մարդկանց սրբազան պարտականությունն է, բ) լինելով միևնույն Արարչի ստեղծագործության արգասիք բոլոր մարդիկ ի ծնե հավասար են, ունեն միանման կազմություն ու բնություն, միաժամանակ մարդկանց միջև առկա են «պարզական» (թե՛ ֆիզիկական կարողությունների և թե՛ մտավոր ունակությունների առումներով) տարբերություններ, հասարակական կյանքում՝ անհավասարություն, աշխատանքի բաժանման հետևանքով՝ տարբեր կարգավիճակներ, մասնագիտություններ ու դերեր, տերեր ու ծառաներ, իշխողներ ու հպատակներ, որոնք, փոխադարձաբար կապված լինելով, կոչված են փնտրելու համագործակցության փոխշահավետ ուղիներ, գ) հասարակության մեջ սոցիալական համերաշխության ապահովման մեխանիզմներից

են՝ ըստ աստվածային, բնական ու մարդկային օրենքների՝ իշխողների ու իշխվողների հարաբերությունների կարգավորումը (իշխանությունն աստվածատուր է, հետևաբար քաղաքական ու սոցիալական հնազանդությունը՝ պարտադիր), իշխողների բարոյական նկարագիրն ու պահվածքը և երկրի կառավարումն օրենքներով, իրավամբ ու արդարությամբ: Ավելի հանգամանորեն անդրադառնանք վերոնշյալ հիմնադրությունների վերլուծությանը:

Ա. Տիեզերական և սոցիալական համերաշխության նախադրյալներն ու պայմանները: Ժամանակաշրջանի մտածողները կարծում են, որ արարված տիեզերքում գոյություն ունեն աստվածադիր օրենքներ, հասարակության մեջ՝ ի վերուստ հաստատված կարգեր ու հարաբերություններ, մարդու բնության մեջ՝ մարմնականի և հոգևորի հարաբերակցության կանոններ, որոնց պահպանումը մարդկանց սրբազան, բարոյական պարտականությունն է և ուստի սոցիալական համերաշխության հաստատման նախապայմաններից մեկը: Սոցիալական համերաշխության հաստատման այս նախադրյալ-պայմանը նախ բխում է աստվածաբանական ու բնագանցական այն հիմնադրությից, որ Աստված տիեզերքն արարել է իմաստուն կերպով՝ «զի ո՛չ խառնակ ինչ եւ շփոթեալ էթող զարարածս, այլ կա՛րգ եղ ամենայնի եւ դաս եւ սահման ամենայն գոյից, եւ որոշումն զանագանութեան, որպէսզի կարգն ուսուսցէ մեզ զվերինն եւ զներքինն, զմիջինն եւ զամենայն ետեղական կարգաւորութիւնս»¹: Այսինքն՝ արարված տիեզերքը կարգավորված, դասավորված, աստիճանակարգված, սահմանագծված ու տարբերակված գոյերի ներդաշնակ ամբողջություն է, որը ոչ միայն բացառում է անիշխանությունը (քառսը), այլև կառուցված է բանականորեն (որքանով մարդկային միտքը ի գորու է հասկանալու Աստծո անքննելի գործերը) ըմբռնելի ու բացատրելի հարաբերությունների վրա: Երկրորդ, արարչակարգում Աստված մարդուն շնորհել է բացառիկ կարգավիճակ նրան կարգելով որպես արարված աշխարհի ու արարածների թագավոր: Մարդը աստվածային արարչագործության պսակն է, գլուխգործոցը, որն իր համադրական բնության շնորհիվ միջանկյալ դիրք է զբաղեցնում աստվածայինի և երկրայինի, իմանալի ու զգալի գոյերի միջև: Մարդու համադրական բնությունը բնագանցական այն հիմքն է, որի վրա կառուցվում են միասնության ու համերաշխության հարաբերությունները մյուս արարածների հետ: Մարդու և մյուս արարածների փոխհարաբերությունը կարելի է դիտարկել երկու տեսանկյունից՝ «միասնության ու համերաշխության» և «առավելության ու զերագանցության»²: «Միասնության ու համերաշխության» մոտեցման համաձայն՝ մարդը և մյուս արարածները միևնույն Արարչի ստեղծած գոյեր են, այսինքն՝ իրար

¹ **Յովհաննէս Երզնկացի**, Մատենագրութիւն, հ. Ա, Ճառեր եւ քարոզներ, Բնագրերը հրատ. պատրաստեցին Ա. Երզնկացի-Տէր-Սրայայանը և Է. Բաղդասարյանը, Երևան, 2013, էջ 148:

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Չարսարյան Ս. Ա.**, Մարդու հիմնահարցը 13-15-րդ դարերի հայ փիլիսոփայության մեջ, Երևան, 1999, էջ 66-100:

համացեղակից են, համահավասար և միմյանց հետ կապված են որպես միասնական ամբողջի, որպես տիեզերական համընդհանուր Տան ազգակից անդամներ: Այս տեսանկյունից մոտենալով հարցին՝ հայ մտածողները կարծում են, որ Աստված մարդուն ստեղծել է նախ որպես տիեզերական, այնուհետև հասարակական, քաղաքական ու բարոյական էակ: Մարդը տիեզերական էակ է այն իմաստով, որ, լինելով համընդհանուր Տան տերն ու տիրակալը, պատասխանատու է տիեզերական ներդաշնակության, արարված տեսակների՝ մի կողմից իրեն դաշնակից ու բախտակից, մյուս կողմից՝ իրեն ենթակա բոլոր գոյերի պահպանության համար: Մյուս արարածները երբեք չեն կարող խախտել աստվածային-բնական կարգը, քանի որ իրենց կարգավիճակով ի վիճակի չեն դուրս գալու ի վերուստ հաստատված աստվածային-բնական սահմանադրությունից: Ինչպես տիեզերական ներդաշնակության, այնպես էլ համընդհանուր համերաշխության միակ հնարավոր կարգազանցը բանականությամբ ու անձնիշխանությամբ օժտված, նախնական մեղսագործության ժառանգորդ, ըմբոստ ու ընդվզող մարդն է: Ի տարբերություն անբան կենդանիների՝ մարդը ունակ է խախտելու բնական կարգը՝ «անասունքն գործեն ըստ բնական կարգի, իսկ մեք հակառակն փոխեմք»¹: Սակայն ինչ-որ բան մարդ կարող է խախտել կամ վերափոխել այնքանով, որքանով դա չի վերաբերում աստվածային կարգին: Օրինակ, Վահրամ Բաբունին կարծում էր, որ արարչակարգում փոփոխություններ կարող է կատարել միայն նա, ով ստեղծել է տիեզերքը: Իսկ Առաքել Սյունեցու կարծիքով, ինչ-որ բան փոխելու, ավելի ճիշտ՝ հրաշք գործելու ունակությամբ օժտված են Աստծուց շնորհ ստացած եզակի մարդիկ՝ մարգարեները, առաքյալները և սրբերը: Մարդը կարող է խախտել աստվածային-բնական կարգը, կարող է փոփոխություններ կատարել իր շրջապատում (օրինակ, փոխել գետակի հունը, անցկացնել ջրատար, ստեղծել արհեստի ու արվեստի գործեր և այլն), սակայն նա ի գորու չէ վերացնելու այն, ինչ Աստված ստեղծել ու հաստատել է: Եթե մարդը փորձեր փոխել աստվածային-բնական կարգը, ապա դա միանշանակ կորակվեր որպես սրբապղծություն և կդատապարտվեր եկեղեցու կողմից: «Այդ աշխարհում,- միջնադարի մասին գրում է Կ. Յասպերսը,- մարդը կառուցում էր իր կյանքը՝ չձգտելով դա փոփոխել: Նրա գործունեությունը ուղղված էր իր կացության բարեփոխմանը ինքնին անփոփոխ պայմանների շրջանակներում»²:

Մարդը տիեզերական էակ է, սակայն նրա տիեզերական տարածությունը սահմանափակվում է երկրի շրջանակներում, իր գոյության միջոցների հայթայթման կենսաաշխարհում, իր նմանների շրջապատում, այսինքն՝ հասարակության մեջ, ուստի նա այդ առումով գերազանցապես հասարա-

¹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 564:

² **Ясперс К.**, Смысл и назначение истории. М., 1991, с. 288.

կական-քաղաքական էակ է: Հայ մտածողները, հենվելով այս հարցի մեկնաբանության պլատոն-արիստոտելյան և քրիստոնեական ավանդույթների վրա, կարծում են, որ մարդու ֆիզիկական-անատոմիական կառուցվածքը, մարմնական ու մտավոր հատկությունները ցուցանում են, որ նա նախատեսված է հասարակական համատեղ կյանքի համար, որ մարդը ինքնաբավ էակ չէ, այլ ունի այնպիսի բնություն, որ չի կարող առանց ուրիշ մարդկանց գոյատևել: Աստված մարդուն «միտումնավոր» է ստեղծել կարիքավոր, որ նա ունենա ուրիշ մարդկանց հետ հաղորդակցվելու, համագործակցելու, համերաշխ ու խաղաղ ապրելու պահանջ: Ճիշտ է, «առավելության և գերազանցության» սկզբունքի համաձայն՝ Արարիչը մարդու համար ստեղծել է անբան «դաշնակիցների ու ընկերների, ծառաների ու սպասավորների» մի ստվար բանակ, որոնց գոյության իմաստը մարդկանց ծառայելն է, այնուհանդերձ դրանով բնավ չի նվազում մարդու դերը մարդու կյանքում. «Մարդն է մարդոյ օգնական. զի թէպէտ կային այլ կենդանիք օգնական մարդոյ ի բեռն. ի լուծ. և այլ պէտս, այլ ... մարդն է օգնական մարդոյ»¹: «Առ միմեանս կարօտութեան» գլխավոր պատճառներից մեկը, որ անհրաժեշտ է դարձնում մարդկանց միավորումը, գոյության համար միջոցների հայթայթումն ու կենսական պահանջմունքների բավարարումն է: Կարիքը մարդկանց հարկադրում է միավորվել, կազմակերպել համատեղ գործունեություն, միասին պայքարել դժվարությունների ու աղետների դեմ, դրանով իսկ հող ստեղծում բացառելու կամ նվազագույնի հասցնելու մարդկանց միջև թշնամական մտադրությունները: Աստված մարդկանց ստեղծել է «կարիքավոր», որ նրանց միջև հաստատվի մտերմության, վստահության ու եղբայրության հարաբերություններ: Եթե այդչափ բարեհոգի վերաբերմունքից հետո էլ մարդիկ շարունակում են իրար նախանձել ու ստել, անհանդուրժողական լինել միմյանց նկատմամբ, ապա ինչ կլիներ, գրում է Տաթևացին, եթե մարդիկ ի ծնե չունենային բարի բնություն և չզգային միմյանց կարիքը: Միմյանց «կարոտելու», մեկմեկու համար անհրաժեշտ ու պահանջված լինելու տեսությունը պաշտպանում է նաև Մատթեոս Ջուղայեցին, ըստ որի Աստված մարդուն ստեղծել է մարմնական (օրինակ, մարդն ունի աչքեր ուրիշներին տեսնելու, ականջ ուրիշներին լսելու, լեզու ուրիշների հետ խոսելու, հաղորդակցվելու, ձեռքեր տալու և առնելու համար) ու հոգևոր (մարդիկ միևնույն հույսով, հավատով ու սիրով են շաղկապված Աստծո հետ) այնպիսի կառուցվածքով, որպեսզի նրանք կարիք ունենան փոխադարձ հարաբերության²: Ուրեմն, ըստ հայ մտածողների, մարդու բնությունը սոցիալական համերաշխության կայացման կարևորագույն նախադրյալն է:

¹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, էջ 192:

² Տե՛ս **Մատթեոս Ջուղայեցի**, Գիրք քարոզութեան, Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), ձեռ. թիվ 6607, էջ 267բ:

Բ. Տիգրիկական-մտավոր և դասային-ունեցվածքային անհավասարությունը որպես սոցիալական համերաշխության նախադրյալ: Ժամանակաշրջանի հայ մտածողները պաշտպանում են քրիստոնեական մարդաբանության այն դրույթը, որ ի ծնե բոլոր մարդիկ հավասար են, որովհետև միևնույն Աստծո արարածներն են, նույն նախահոր ժառանգները: Հավասարությունը դրսևորվում է այն բանում, որ բոլոր մարդիկ ստեղծվել են միանման նյութից, ունեն մարմնական ու հոգեկան նույն կառուցվածքն ու կարողությունները: «Ամենայնքն ի միոյ հողոյ եմք, - գրում է Տաթևացին, - թէպէտ կէսք յետոյ, և կէսք յառաջոյ եկին: Եւ ոչ ստեղծեաց Աստուած երկու Ադամ. մին յոսկոյ վասն իշխանաց. և մին ի կաւոյ վասն աղքատաց. այլ մին Ադամ և այն ի հողոյ: Եւ ամենայնքն մեծամեծ և փոքունք՝ ի նմանէ յառաջ եկին»¹: Թեև հասարակության մեջ գոյություն ունի աստիճանակարգություն, իշխողներ ու իշխվողներ, այնուհանդերձ մարդկային բնության առումով իշխողները ոչ մի առավելություն չունեն իրենց հպատակների նկատմամբ: Նրանց իշխանության տակ գտնվող մարդիկ, գրում է Երզնկացին, ոչ թե անբան հոտի անդամներ են, այլ «մարդիկ են ստեղծեալ յԱստուծոյ ի միոջէ զանգուածոյ, իբրև զինքն, և չունին ինչ-որ պակասութիւն, բայց միայն զիշխանութիւն»²: Դա վերաբերում է ոչ միայն մարմնական, աշխարհիկ տերերին, այլև հոգևոր առաջնորդներին: Վերջիններս չպետք է մոռանան, որ իրենք նույնպես մարդու զավակներ են, ինչպես բոլոր մարդիկ և մարդկային բնության առումով չունեն ոչ մի առավելություն: Դիմելով հոգևոր առաջնորդին՝ Տաթևացին գրում է. «Եվ ո՛չ ինչ ունիս աւելի ի բնութիւնդ քան զնոսա. ո՛չ ես որպէս զհովին ոչխարաց, զի հովին բանական մարդ է. և ոչխարքն անբան կենդանիք: Այլ դու որ հովիւդ ես մարդկան՝ մարդ ես նոցա հաւասար հոգւով և մարմնով, մտօք և այլովքն»³: Մարդուն բարձրագույն արժեք դիտող քրիստոնեական կրոնից բխող այս հումանիստական դիրքորոշումը, ըստ հայ մտածողների, պետք է ընկած լինի իշխանավորների գործունեության հիմքում, որովհետև ստորադրյալների ու հպատակների նկատմամբ նրանց վերաբերմունքից է կախված նաև հասարակության ցնցումնազերծ ու համերաշխ գործառույթունը:

Մարդկանց հավասարության գաղափարը չի խանգարում հայ մտածողներին պնդելու, որ հասարակության մեջ գոյություն ունի նաև անհավասարություն. մարդիկ իրարից տարբերվում են իրենց ունեցվածքով, հասարակական դիրքով, սոցիալական կարգավիճակով ու գործառույթներով: Հարց է ծագում. ո՞րն է այդ անհավասարության պատճառը, ինչո՞ւ «ոչ հասարակաց ետ Աստուծոյ զինչս որպէս զարնն, և զօդն, և զանձրնն, և զհողն»: Հայ

¹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամառան հատոր, Կ. Պոլիս, 1741, էջ 91:

² **Հովհաննես Երզնկացի**, Թուղթ առ իշխանս Եկեղեցաց զաւառի // **Բաղդասարյան Է. Մ.**, Հովհաննես Երզնկացին և նրա խրատական արձակը, Բնագրեր, Երևան, 1977, էջ 217:

³ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ձմեռան հատոր, Կ. Պոլիս, 1740, էջ 182:

մտածողները սոցիալական անհավասարության փաստը բացատրում են աստվածային նախախնամության գոյությամբ: Աստծո կամոք են ստեղծվել հարուստներ ու աղքատներ, իշխողներ ու ծառաներ, արհեստավորներ ու առևտրականներ, որոնք կոչված են համագործակցելու, մեկը մյուսի կարիքը հոգալու, միմյանց «վաճառելու» իրենց գործունեության արդյունքները՝ «վաճառելով ի միմեանց զմարմնաւորն և զհոգևորն և երկուքին շահել աւգոսեցին»¹: Նախախնամությամբ տրված անհավասարությունը չի հակասում սոցիալական համերաշխության գաղափարին, քանի որ անհավասարությունը ոչ թե խոչընդոտում, այլ, ընդհակառակը, դրդում է հակադիր կողմերին փնտրել համագործակցության փոխշահավետ ուղիներ: Նրանք կախված են իրարից, և մեկի կեցությունն անպատկերացելի է առանց մյուսի: Անհավասարության հիմքի վրա խարսխված սոցիալական համերաշխության կայացման ու ապահովման երաշխիքը մարդկանց կողմից իրենց հասարակական, աշխատանքային ու բարոյական պարտականությունների կատարումն է: Աստվածային նախախնամությամբ բացատրելով սոցիալական անհավասարության փաստը՝ հայ մտածողները միաժամանակ չեն բացառում անհավասարության առաջացման «մարդկային գործոնը»: Հասարակական կյանքը հարափոփոխ, հակասություններով ու պատահականություններով լի մի գործընթաց է, որի ժամանակ մեկը կորցնում է իր ունեցվածքը, հարստությունը, իսկ մյուսը իր աշխատասիրության, հնարամտության կամ բռնության միջոցով տիրում է հարստության, պատահում է մի տոհմիկ ազնվական սոցիալական սանդղակի վերին աստիճանից գահավիժում է ներքև, պատահում է նաև, որ ջրկիրը կամ ախոռապանը դառնում է թագավոր:

Գ. Սոցիալական համերաշխության ապահովման մեխանիզմները: Ժամանակաշրջանի հայ մտածողների կարծիքով, սոցիալական համերաշխության ապահովման մեխանիզմներից են՝ հնազանդությունն իշխանության հանդեպ (իշխանությունն աստվածատուր է, հետևաբար քաղաքական ու սոցիալական հնազանդությունը՝ պարտադիր), կառավարումն ըստ աստվածային, բնական և մարդկային օրենքների, իշխանության իմաստուն իրագործումը, բարոյական նորմերով, օրենքներով ու արդարությամբ կառավարումը:

Հայ մտածողները ելնում են այն մտքից, որ երկիրը, պետությունը, հասարակությունը չեն կարող գոյատևել առանց իշխանության ու կառավարման: Անկախ այն բանից, թե ինչ ծագում ունի իշխանությունը (օրինակ, Բաբելոնի, հետևելով Օգոստինոս Երանելուն, պետության ծագումը կապում է նախնական մեղսագործության, իսկ տաթևցիները, հետևելով Արիստոտելին՝ մարդու հասարակական-քաղաքական էակ լինելու, համատեղ ապրելու

---

¹ Մատթեոս Զուղայեցի, Գիրք քարոզութեան, ՄՄ, ձեռ. թիվ 6607, էջ 267բ:

պահանջումնքի հետ), դա անհրաժեշտ է մարդկանց երկրային կյանքը կարգավորելու ու կազմակերպելու, հետևաբար երկնային, հանդերձյալ կյանքին նախապատրաստելու, փրկության գործին նպաստելու համար: Երզնկացին, պաշտպանելով «ցանկացած իշխանություն գերադասելի է անիշխանությունից» դրույթը, կարծում է, որ «անիշխանութիւն ամենայն ուրեք չար է եւ պատճառք ոչ փրկութեան»¹: Մեփական փորձից իմանալով անիշխան ու անառաջնորդ վիճակի կործանարար հետևանքները՝ հայ մտածողները կարևորում են իշխանության դերը թե՛ պետության գործառության և թե՛ ազգային հարցերի կարգավորման գործում: Տաթևացու կարծիքով, իշխանություն, պետականություն ունեցող երկիրը պաշտպանում է իր քաղաքացիներին, կյանքը դարձնում բարեկեցիկ, իսկ անիշխան, անդեկ ու անառաջնորդ երկիրը կամ հասարակությունը դատապարտված է կործանման. «Իսկ յորժամ երկիր առանց իշխանի լինի և ժողովուրդն առանց առաջնորդի, բաժանեալ են ի կենդանութեանց, անկեալ ի բարձրութեանց, և կոխան եղեալ յամենայն մարդկան. և ցրուեալք յամենայն հողմոց, տգեղացեալ և չորացեալ և ապականեալ զանազան մեղօք»²: Որպես ասվածի օրինակ Տաթևացին մատնանշում է հայոց վիճակը. «Որպէս ի ժամանակս յայս տեսանեմք յազգս մեր անիշխան և անառաջնորդ իբրև ոչխար առանց հովուի՝ զազանակուր լինին և կորնչին...»³: Այլ խոսքով՝ առանց իշխանության հնարավոր չէ պատկերացնել ոչ միայն սոցիալական ու ազգային համերաշխությունը, այլև առհասարակ պետության, հասարակության ու ազգի գոյությունը:

Հայ մտածողների կարծիքով, իշխանությունը մի հարաբերություն է, որում մեկը իշխում է, մյուսը՝ իշխվում, մեկը կառավարում է, մյուսը՝ կառավարվում: Մա տիեզերքում և արարչակարգում գործող աստվածային կարգ է: Այդ իշխանական հարաբերությունները գոյի մակարդակում դրսևորվում են երեք ձևով. ա) մեկը միմիայն իշխում է. դա տիեզերքի Արարիչն է, բ) մյուսը իշխում է և միաժամանակ գտնվում իշխանության տակ. դա մարդն է, գ) երրորդը՝ կենդանիները, միայն գտնվում են իշխանության տակ: Հասարակության մեջ գոյություն ունի երկու իշխանություն՝ աշխարհիկ (մարմնական) և հոգևոր: Հոգևոր իշխանությունը գտնվում է եկեղեցու, հոգևորականների ձեռքին, ովքեր կառավարում են «զհոգևոր տունս Աստուծոյ և զհոգիս մարդկան», իսկ աշխարհիկ տերերը՝ թագավորներն ու իշխանները, կառավարում են «զմարմնաւոր տունս աշխարհի. զգեղ՝ զքաղաք՝ զերկիր և զաշխարհ»: Ըստ այդմ հայ մտածողները տարբերակում են երկու կարգի օրենքներ՝ աշխարհիկ կամ քաղաքական և հոգևոր. «Մարմնաւոր իշխանքն քաղաքական օրինօք կարգաւորեն զհնազանդեալս. և հոգևորքն հոգևոր օրինօք»: Հետևելով նորկտակարանային ավանդույթին՝ հայ մտածողները կոչ են անում

¹ **Յովհաննէս Երզնկացի**, Մատենագրութիւն, հ. Ա, Ճառեր եւ քարոզներ, էջ 153:

² **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամառան հատոր, էջ 423:

³ Նույն տեղում:

հնազանդվել մարմնական, աշխարհիկ տերերին՝ «պարտիմք հնազանդ լինիլ իբրև փոխանորդութիւն Աստուծոյ. և զհրամայեալն նոցա լսել և կատարել»¹: Ենթարկվել ու հնազանդվել իշխանին նշանակում է նախ և առաջ հնազանդվել աստվածային հրամաններին, որովհետև իշխան-իշխվող հարաբերությունն ունի աստվածային ծագում: Նրանց կարծիքով, սոցիալական հնազանդությունը ոչ միայն առաքինություն է, այլև աստվածային օրենքին համապատասխանող իմաստուն վարքագիծ, կյանքին հարմարվելու ճկուն պահվածք. «Եւ որք իմաստունք են՝ լինին հնազանդք և մտերիմք իշխանաց իւրեանց և ի բարութեան վայելեն: Իսկ որք անմիտք են՝ լինի ապստամբք և երկմիտք իշխանաց իւրեանց և ի խաւարի գնան. և զչար պատիժս կրեն ի պետաց իւրեանց»²:

Քարոզելով հնազանդություն՝ ժամանակաշրջանի հայ մտածողները ելնում են այն դրույթից, որ իշխանությունն աստվածատուր է, իսկ թագավորը՝ աստվածադիր: Եթե թագավորը կառավարում է օրենքների ու իրավունքի հիման վրա, մտածում է ընդհանուրի բարօրության մասին, ապա հպատակները իշխանությանը ենթարկվում են հոժարությամբ: Իսկ ինչպե՞ս պետք է վարվեն հպատակները, եթե իշխանավորները ոտնահարում են իրենց իրավունքները, չարաշահում իշխանական դիրքը, չար գործերով ու ծանր հարկերով ահաբեկում-նեղում քաղաքացիներին: Ըստ հայ մտածողների՝ այս դեպքում ևս բնակիչները պետք է հնազանդվեն, որովհետև ցանկացած իշխանություն, այդ թվում չարագործների ու մարդասպանների իշխանությունը, աստվածատուր է, համենայն դեպս գտնվում է աստվածային նախախնամության տակ: Իսկ ինչո՞ւ է Աստված, նախապես իմանալով, իշխանություն տալիս չարագործ մարդկանց: Հայ մտածողները այս հարցին պատասխանում են՝ հենվելով աստվածարդարացման ընդհանուր տեսության, ի մասնավորի՝ չարի նպատակահարմարության դրույթի վրա: Հովհան Ռրոտնեցու կարծիքով, «բռնաւորք խիստք յերբեմն երբեմն ժամանակի պիտանիք են աշխարհի. որպէս պատուհասն, որ գրեալ է յաւրէնս, պիտանի է վասն յանցաւորաց, այսպէս եւ նոքա վասն չարեաց մարդկան: Վասն այն Աստուած տայ նոցա զաւրք եւ փարթամութիւն, զի անհնար է առանց խակ ոգոց սրբիլ մարդկան եւ դառնալ ի չարեաց. եւ որպէս իշխանք զայնոսիկ, որք սպանողք են գողոց եւ մարդասպանաց, այն որ ջալատ կոչեն, կերակրեն եւ խնամեն՝ ոչ եթէ վասն արժանաւոր բարուց նոցա, այլ զի զայնպիսի գործսն կատարեսցեն, այսպէս եւ չար բռնաւորք երկրի»³: Չարն ու բարին, ըստ Տաթևացու, փոխկապակցված երևույթներ են, որոնք ծագումնաբանական ու պատճառահետևանքային կապի մեջ են՝ «նախախնամութեամբ բազում

¹ Նույն տեղում, էջ 35:

² **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ձմեռան հատոր, էջ 194:

³ **Հովհան Ռրոտնեցի**, Հաւարումն յայտնաբանութեան ի Փիլոնէ իմաստնոյ, որ «Յաղագս նախախնամութեան» // «Բանբեր Մատենադարանի», 2006, թիվ 17, էջ 244-245:

բարիս յառաջացած է ի չարէ»: Հետևաբար՝ «ոչ է հաճոյ Աստուծոյ բառնալ զչարս,- գրում է Տաթևացին,- թէ պակասութիւն լինի բարեացն. գոր օրինակս թէ լինիցի մեծ ոմն չար՝ թէ նա զնա բանադրելով կամ հանելով, զա՛յլ բարիս ընդ իւր հանէ. կամ ի ներքոյ նորա շատ բարիք կան՝ որք նորա շքովն ի խաղաղութեան և ի բարի գործս մնան: Որպէս այսժամ քրիստոնէայք ի ներքոյ բռնաւոր իշխանաց խաղաղութեամբ ունին զիրեանց եկեղեցականութիւնն...»¹: Քարոզելով սոցիալական ու քաղաքական հնազանդություն, այնուհանդերձ հայ մտածողներից ոմանք անում են վերապահումներ: Տաթևացու կարծիքով, հպատակներն իրավունք ունեն չենթարկվելու, եթե իշխանավորը շեղվում է հավատից և եթե արձակում է չար հրամաններ: Օրինակ, եթե թագավորը հրամայում է սպանել մի մարդու, որը գող է, ավագակ կամ «թշնամի թագավորութեան», ապա սպանելը կլինի արդար, օրենքով, իսկ սպանողը՝ անմեղ: Իսկ եթե սպանվողը անմեղ է, ապա նրա արյան համար պատասխանատու են թե՛ պատվիրատուն և թե՛ սպանողը, որովհետև դա «ըստ օրինացն Աստուծոյ» չէ, այլ «ըստ չար կամաց իւրեանց գործերին»²:

Այսպիսով, իշխանության ենթարկվելը աստվածահաճո երևույթ է, աստվածային օրենք, իսկ անհնազանդությունը՝ աստվածային օրենքի խախտում: Եթե Երզնկացին տարբերակում է իշխանության երեք տեսակ՝ աստվածային, մարդկային և բնական, ապա, Տաթևացու կարծիքով, իշխանության այս երեք տեսակներին համապատասխանում են երեք կարգի օրենքներ՝ աստվածային, մարդկային և բնական: Աստվածային օրենքները, որոնք ամփոփված են Ս. Գրքի մեջ, հավերժական են, անփոփոխ, կատարյալ, և մարդիկ պարտավոր են հնազանդվել ճանապարհ ցուցանող, ուղեցույց հանդիսացող այդ օրենքներին: Աստվածային օրենքների առջև բոլոր մարդիկ հավասար են, քանի որ, Տաթևացու արտահայտությամբ, «յօրէնս մեծ և փոքր չկայ»: Պետության և հասարակության մեջ կայունություն ու համերաշխություն հաստատելու համար նախ և առաջ հարկավոր է հետևել աստվածային օրենքներին, ըմբռնել արարչագործության իմաստը, հնազանդվել աստվածադիր կարգերին, նպատակ ունենալ հոգով բարձրանալ դեպի վեր՝ աստվածային աշխարհը, և ոչ թե իջնել վար՝ դեպի նյութական, անբան ու անասնական աշխարհը: Բնական օրենքը աստվածային օրենքի մասնավոր դրսևորումն է: Մատթեոս Ջուղայեցու կարծիքով, բնական օրենքն այն է, որ «բնութեամբ ի բարին էստեղծ Աստուած: Եւ բարին սիրեմք և զչարն ատեմք»³: Բնական օրենքի համաձայն՝ մարդը պետք է գործի Աստծո կողմից իր բնության մեջ ներդրած հակումներին համապատասխան: Օրինակ, մարդը բնությամբ ինքնիշխան է և հակված է սիրելու բարին, կամ՝ մարդու մեջ բուսական ու կենդանական հոգիները պետք է ենթարկվեն բանական հոգուն, իսկ մար-

¹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ձմեռան հատոր, էջ 452:

² Նույն տեղում, էջ 194:

³ **Մատթեոս Ջուղայեցի**, Քարոզգիրք, ՄՄ, ձեռ. թիվ 6607, էջ 332բ:

մինը՝ հոգուն: Հոգու երեք մասերի՝ բանականի, ցասմականի և ցանկականի միջև գոյություն ունեն ի վերուստ հաստատված՝ արդար՝ հարաբերություններ: Ինչպես մեծ աշխարհում մեկը միայն իշխում է (Աստված), մյուսը իշխվում և իշխում է (մարդը), իսկ երրորդը միայն իշխվում է (անբան կենդանիները), այնպես էլ փոքր աշխարհում «բանն միայն իշխան և ոչ ընդ իշխանութեամբ, իսկ ցասումն ընդ իշխանութեամբ բանին, բայց իշխե՛ ցանկականին, իսկ ցանկութիւնն միշտ ընդ իշխանութեամբ: Իսկ արդարութիւն է պահել զոսայ ի կարգ և ի չափ եղեալ սահմանին...»¹: Բայց քանի որ մարդիկ ոչ միշտ են հետևում իրենց բնության օրենքներին, ուստի անհրաժեշտություն է ծագում ընդունել մարդկային (քաղաքական) օրենքներ, որոնք իրենց հերթին պետք է համապատասխանեն բնական օրենքներին: Քաղաքական օրենքները կոչված են կարգավորելու մարդկային հարաբերությունները, նպաստելու պետության ու հասարակության առջև կանգնած կենսական ինդիքների լուծմանը: Ի տարբերություն աստվածային օրենքների՝ դրանք հարաբերական ու ժամանակավոր բնույթ ունեն: Այս իմաստով օրենքներն են մարդկանց համար, և ոչ թե մարդիկ են օրենքների համար: Հայ մտածողներն իրենց քարոզներում երկրի բնակիչներին հորդորում են հարգել իրենց տերերին և հնազանդ լինել նրանց՝ դրանում տեսնելով աստվածային օրենքներին նվիրվածության, երկրի շենության, ընդհանուրի բարօրության ու տարբեր սոցիալական խավերի ու ազգերի համերաշխ ապրելու գրավականը. «Երկու իրաւք քաղաքն շէն լինի. յորժամ քաղաքացիքն իւրեանց իշխանացն հնազանդ լինին, և իշխանքն՝ Աստուծոյ աւրինացն»²:

Պետության մեջ սոցիալական համերաշխության հաստատումը կապված է իշխանության իմաստուն իրագործման հետ: Պետությունը, թագավորությունը իշխանության, մարդկանց գործունեության կազմակերպման ձև են, որի գործառնություններից են նաև հասարակության մեջ կայուն ու համերաշխ հարաբերությունների ստեղծումն ու պահպանումը: Թագավորությունը, ըստ Բաբունու, «է ըստ ուղիղ բանի՝ ի վերայ աշխարհի՝ որ իւր է վիճակեալ, և նմա բնակելոցն իշխել արդարացի հարկս և իրավունս ի նոցանէ առնուլ, և զնոսին ի հաստատութիւն պահել...»³:

---

¹ **Յովհաննու Որոտնեցոյ** քաջ հռետորի և արդիւնաբան բաբունապետի, արարեալ ի բան մարգարէին, որ ասէ «Արդարութիւն Տեառն ուղիղ է և ուրախ առնէ զսիրտս, պատուիրանք Տեառն լոյս են և լոյս տան աչաց, երկիւղ Տեառն սուրբ է և մնայ յախտեան», **Ս. Հովհանն Որոտնեցի**, Մեկնողական-իմաստասիրական ճառեր, քննական բնագրերը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Մինասյանի, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 205:

² **Հովհաննես Երզնկացի**, Թուղթ առ իշխանս Եկեղեաց գաւառի, էջ 217:

³ **Վահրամ Բաբունի**, «Ի մեծի աւուր յայտնութեան Քրիստոսի, վերլուծութիւն բանին Եսայեայ, յետ որոյ և հաւաքմունք աստուածաշունչ բանից թարգման՝ յօրինեալ ի խորհուրդ թագաւորաց որ յերկրի, արագ ցուցմամբ և իմաստասիրական սահմանաւ շարադրեալ Վահրամ վարդապետի, յորում աւուր օծեալ ձեռնադրեցաւ թագաւորն Հայոց Մեծն Լեւոն» // «Արարատ», 1869, թիվ Ա, էջ 9:

Պաշտպանելով պետության կառուցվածքի օրգանիստական տեսությունը՝ հայ մտածողները պետությունը նմանեցնում են մարդու օրգանիզմին՝ կարծելով, որ ինչպես վերջինս կառավարում է գլուխը, այնպես էլ պետությունը պետք է կառավարվի թագավորի կողմից. «Որպես գլուխն մի է բոլոր մարմնոյն և բարձրացեալ ի վերա ամենայն անդամոցն և ի նմանէ իջանեն ամենայն կենդանութիւնք և զգայութիւնք և շարժումն ի բոլոր ամենայն օդուածս մարմնոյն. նոյնպէս և իշխանն մի է ի մէջ մարդկան. և բարձրացեալ փառօք և մեծութեամբ. և գլուխ նստեալ ամենայն մարդկան. և նմանէ գայ ի մարդ հրաման և շարժումն. մահ և կէանք. շէն և աւեր. և ամենայն նորա հրամանան կարգաւորի ընդ երկիր»¹: Թագավորն օժտված է բացարձակ իշխանությամբ, ուստի նա կարող է միավորել մարդկանց, նրանց միջև հաստատել վստահության ու համերաշխության հարաբերություններ և, ընդհակառակը, իր կարգադրություններով ու գործողություններով կարող է թշնամացնել մարդկանց: Այսինքն՝ դա կախված է իշխանության իրագործման բնույթից: Մատթեոս Ջուղայեցին, տարբերակելով կառավարման երկու ձև՝ «բռնակալական» և «հասարակաբար», նշում է, որ բիրտ ուժի վրա հիմնված կառավարումը մարդկանց բաժանում է իրարից, ստեղծում ատելության ու սարսափի մթնոլորտ, իսկ «հասարակաբար», ընդհանուր կամ ժողովրդավարական կառավարումը մերձեցնում է մարդկանց, նրանց մէջ արթնացնում կարեկցանքի, սիրո ու գթասրտության զգացումներ:

Թեև հայ մտածողները կառավարման գործում չափազանց մեծ դեր են վերապահում անհատներին (թագավորներին ու իշխաններին), այնուհանդերձ նրանք կողմնակից չեն միահեծան ղեկավարման տարբերակին: Թագավորը իբրև մարդ բնությամբ տկար է, այսինքն՝ չի կարող ամեն ինչ իմանալ ու ամեն ինչ կարողանալ, ուստի նա կարիք ունի այլ մարդկանց աջակցության: Թագավորի ինքնիշխանությունը զսպելու ու հակակշռելու մեխանիզմներից է թագավորներին կից խորհրդականների և իմաստունների ինստիտուտի առկայությունը: Քանի որ Աստված մարդուն ստեղծել է «ոչ ինքնաբաւարար, այլ խրատատուի եւ խորհրդակցի կարօտ», ուստի իշխանը պարտավոր է իմաստուն խորհրդականների օգնությամբ կառավարել երկիրը: Կառավարման գործում իմաստուն խորհրդատուների անհրաժեշտությունը բխում է միմյանց օգտակար լինելու աստվածային կարգից: Ինչպես մարմնի անդամները միմյանց օգնում և լրացնում են, այնպես էլ մարդիկ պարտավոր են «ի խորհուրդն կցորդիլ միմեանց. և զուղիղն զտանել. և որպէս կարօտ են միմեանց ճորտ և պարոն, հարուստ և աղքատ, վարդապետ և աշակերտ, նոյնպէս միտքն կարօտ է առաջնորդի և խորհրդակցի: Եւ իմաստուն մարդն հանապազ խնդրէ իւր խորհրդակից և օգնական մտացն իւրաց»: Ավելին, Տաթևացու կարծիքով, յուրաքանչյուրի մասնակցությունը կառա-

¹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամառան հատոր, էջ 422:

վարմանը ինքնին արժեքավոր է. «Եւ որպէս գլուխն մարմնոյն է պիտանի, նոյնպէս և մարմինն ի գլխոյն: Այսպէս և առաջնորդն և հետևեալքն՝ միմեանց պիտանիք են. ի շինութիւն երկրի, ի խորհուրդ, ի պատերազմ, ի խաղաղութիւն և յայլն: Եւ առաւել քան զամենայն պիտանաւորութիւն ունին առ միմեանս զժողովիլն ի խորհուրդ. և ապա համաձայն նորին խորհրդով՝ կարել զշինութիւն աշխարհի»¹: Այդ խորհրդատվության արդյունքներից պետք է լինի կառավարման գործին մասնակցողների ճիշտ ընտրությունը: Հովհաննէս Երզնկացին կարծում է, որ կառավարողներ ու դատավորներ պետք է ընտրել հաշվի առնելով տվյալ մարդու գործնական ու բարոյական արժանիքները, այլ ոչ թե նրա քսակի ծանրությունը կամ սոցիալական ծագումը: Օրինակ, ոչ թե այն ձին պիտի ընտրել, գրում է Երզնկացին, որի թամբն ու սարքը կարված են ոսկու թելերով, այլ որը ազնիվ ու քաջասիրտ է, այնպէս էլ ոչ թե շատ ոսկի և արծաթ ունեցող մարդուն պիտի ընտրել, այլ նրան, ով աստվածապաշտ է, օրինապաշտ ու առաքինի: Նմանապէս «Ձցորենն ոչ թէ ի գեղեցիկ արտէ ընտրեն, այլ զայն, որ լաւ հաց լինի: Նոյնպէս և զայն մարդն պիտի սիրել, որ ինքն բնութեամբն լաւ լինի, և գործքն՝ բարի, և ո՛չ զայն, որ մեծագոյն է, և գործքն՝ վատ»²: Ճիշտ ընտրություն կատարելուց հետո կառավարման ընթացքում թագավորը պետք է պատվի ու մեծարի բանիմաց, բարեպաշտ, առաքինի, ճշմարտասեր, իրեն հավատարիմ, բայց իր սխալները մատնանշող, իր գործը արդարությամբ կատարող մարդկանց և, ընդհակառակը, պետք է խուսափի կեղծավորներից, շողոքորթներից ու երեսպաշտներից, առավել ևս պետք է «արհամարհէ չարագործն. եւ ո՛չ հաղորդի թէպէտ եւ մեծ ոք է»: Այս զգուշացումներից կարելի է ենթադրել, որ միջնադարում էլ իշխանության և մեծահարուստների ու հանցավոր տարրերի միջև գոյություն ունեին սերտ հարաբերություններ, որոնցից առաջին հերթին բնականաբար տուժում էին իշխանագուրկ մարդիկ:

Սոցիալական համերաշխության հաստատման մեխանիզմներից են երկիրը բարոյական նորմերով կառավարումը, իշխանավորների նկարագրի ու վարքագծի համապատասխանությունը բարոյականության չափանիշներին: Թագավորը ոչ միայն երկրի կառավարիչ է, այլև ժողովրդի առաջնորդը, ժողովրդին ուղղություն տվողն ու իր հետևից տանողը: Հետևաբար, նրանից են մեծապէս կախված հասարակության բարոյահոգեբանական վիճակը, մարդկանց միջանձնային ու սոցիալական հարաբերությունների բնույթը: Նա հեղինակություն է, համայնի տեսադաշտում է, հետևաբար նրա յուրաքանչյուր արարք անմիջականորեն գնահատվում է բոլորի կողմից. «ժողովրդեանն ամեն աչք և միտք՝ յառաջնորդն լինի. ոմն նայի ուսումն. և ոմն ի վարսն. և այլք ի հաւատն. ոմանք հային, զի ուսանին, ոմանք հային, զի

¹ Նույն տեղում, էջ 423:

² Նույն տեղում, էջ 218:

պարսաւեն...: Եւ այնպէս զգաստ պարտ է լինիլ առաջնորդին. զի ամենքն հաճեցեն ի նա. իւրքն և օտարքն, հաւատացեալքն և անհաւատքն...»¹: Ընդ որում, որքան մեծ է թագավորի իշխանությունը, այնքան մեծ է բարոյական սայթաքման ու անկման, իշխանության չարաշահման հնարավորությունը. «Իշխանացն որքան բարձրութիւնն էւ արժանաւորութիւնն է, այնքան էւ վտանգն, եւ որքան բազմութեան իշխան է, պարտ է այնքան աչս ունել տեսանողս եւ ունկն՝ ի լսել, զի մի՛ վրիպեցի յիրաւանց: Եւ որքան իշխանութիւնն է յոլովից, այնքան էւ չարն տարածեալ լինի, զի ոչ ասք զներկուածն էւ ոչ անուշահոտ ինչ էւ կամ գարշահոտ ազդէ այնքան յընդունակսն, եւ ոչ ժանտախտ ի տարածումն ի մարդիկ, որքան դիրին էւ հեշտաբարն տարածեալ փոխի չարն յիշխանացն առ իշխեցեալսն»²: Ուստի իշխանի մի անխտհեմ քայլ, մի անբարո արարք կարող են արատավորել նրա բարի անունը, սև բիծ թողնել նրա հեղինակության վրա և ստվերել նրա կատարած բազմաթիվ բարի գործեր: Օրինակ, հպատակները ընդօրինակում են իշխանավորների թէ՛ լավ և թէ՛ վատ արարքները: Ինչպիսին իշխանավորներն են, գրում է Տաթևացին, այնպիսին էլ նրանց հպատակներն են դառնում. «Յորժամ կարգաւորն և իշխանն սխալին, ամենայն ժողովուրդքն և իշխեցեալքն ընդ նոսին սխալին և անկարգանան: Ջի երկիւղ և խրատ՝ նոքա են. յորժամ ի նոցանէ ոչ խրատին, զամենայն չարիս առանց ամօթոյ գործեն: Նմանապէս և գլուխն յորժամ ցաւի, ամենայն մարմինքն ընդ նմա ցաւին: Նոյնպէս և առաջնորդն թէ ցաւոտ և հիւանդ է մեղօք, ամենայն հետևալքն նոյնպէս ցաւոտ լինին»³:

Իշխանական դիրքը չչարաշահելու, չգոռոզանալու ու չմեծամտանալու, անիրավ արարքներ չգործելու համար նախ իշխանը պետք է իմանա «զչափ անձին զիրն և զայնոցիկ որոց իշխանն է»: Չափն իմանալ, նշանակում է իմանալ ինչպէս սեփական կարգավիճակից բխող իրավունքներն ու պարտականությունները, իր՝ որպէս անձնավորության, առավելություններն ու թերությունները, այնպէս էլ իր և մյուս մարդկանց միջև գոյություն ունեցող ընդհանրություններն ու տարբերությունները: Երկրորդ, իշխանը պետք է իմանա, որ ինքը՝ մահկանացու է, իսկ իր իշխանությունը՝ ժամանակավոր, և ամենակարևորը՝ «ինքն ընդ իշխանութեամբ Աստուծոյ է», որ այս կյանքը նման է անիվի. այսօր գտնվում ես վերևում, վաղը կարող ես հայտնվել ներքևում: Երրորդ, առաջնորդն իր կրթվածությամբ ու դաստիարակությամբ պետք է գերազանցի սովորական մարդկանց, որովհետև «հոգ աշխարհիս. և պատրանք մեծութեան առաւել տիրէ ի վերայ նորա, վասն որոյ պարտ է

¹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Չմեռան հատոր, էջ 183:

² **Յովհաննէս Երզնկացի**, Մատենագրութիւն, հ. Ա, Ճառեր եւ քարոզներ, էջ 164: Տե՛ս նաև **Վահրամ Բարունի**, Ի մեծի յաւուր յայտնութեան Քրիստոսի..., «Արարատ», 1869, թիվ Գ, էջ 52, **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Չմեռան հատոր, էջ 183:

³ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամառան հատոր, էջ 423:

նորա առաւել քարոզել»¹: Այս իմացությունները պետք է զսպեն իշխանին, աստվածային ու մարդկային օրենքներին համապատասխան կարգավորեն նրա վարքը, փոխեն նրա վերաբերմունքը ծառայակիցների ու հասարակ ժողովրդի նկատմամբ: Կառավարողներին այսպիսի պահանջներ ներկայացնելով՝ հայ մտածողները նպատակ ունեին առավելագույնս մարդկայնացնել կառավարման գործընթացը, իշխողներին համոզել հեռու մնալ մեծամտությունից, իշխանական դիրքի չարաշահումից, ժողովրդից սոցիալական պատնէշներով սահմանազատվելու, իրենց ավելի բարձր դասելու և առհասարակ կառավարողներին բնորոշ այլևայլ բացասական ախտերից:

Օրինապահությունը և օրենքներով կառավարումը սոցիալական համերաշխության կայացման գլխավոր գործիքն է: Իշխանության իրագործման բնույթը կախված է իշխանավորի հետապնդած նպատակից. եթե թագավորը մտածում է ընդհանուրի բարիքի կամ բոլորի բարօրության մասին, իրեն պատասխանատու է համարում երկրի վիճակի համար, ապա հանդես է գալիս որպես ազգային ու սոցիալական համերաշխության երաշխավոր. «Եւ սովորութիւն է աշխարհի՝ որ երաշխաւորն պարտական է վճարել զպարտսն. կամ ի հնազանդութիւն պահել զերաշխաւորեալն. նոյնպէս քահանայն և առաջնորդն որ երաշխաւոր է ժողովրդեանն՝ կամ պարտ է որ զժողովուրդն ի հնազանդութիւն Աստուծոյ պահէ՝ և կամ ինքն փոխանակ նոցա զպարտսն վճարէ...»²: Մարդկանց տրվում է իշխանություն ոչ թե իրենց անհատական պահանջունքների բավարարման ու անձնական բարեկեցության ապահովման, այլ այդ իշխանությունը ծառայեցնելու ընդհանուրի բարօրությանը: Այսինքն՝ իշխանությունը պարտավորություն է և ստեղծված է ոչ թե իշխանի, թագավորի, այլ բոլորի համար, բայց իշխանության տերը պատասխանատու է իշխանության իրագործման ու կառավարման ընթացքի ու հետևանքների համար: Կառավարման գործընթացում ընդհանուրի բարիքը նպատակ դարձնել նշանակում է մտածել երկիրը շենացնելու, բնակիչների նյութական ու հոգևոր պահանջունքները բավարարելու և օրենքներով գործառող համերաշխ ու արդար հասարակություն ստեղծելու մասին: Հայ մտածողները շեշտում են պետության (քաղաքի) մեջ իրավունքի ու օրենքի գերակայության մասին դրույթը: Օրենքը, ըստ Երզնկացու, պետության (քաղաքի) հոգին է. ինչպես մարմինը մեռյալ է առանց հոգու, այնպես էլ «բնակիչք քաղաքի տկարք եւ աղքատք՝ մեռեալ են առանց իրաւանց արիւնացն: Քանզի բժիշկք աւզնեն հիւանդաց, իսկ իշխանք արիւնաւքն՝ զրկելոց»³: Ինչպես անգրագետ, դեղաբույսերի բուժիչ հատկություններին անտեղյակ բժիշկը բուժելու փոխարեն վնասում է հիվանդներին, գրում է Երզնկացին, այնպես էլ «իշխանք որք ոչ գիտեն զիրաւունս արիւնացն և կամ ո՛չ պահեն՝ վնա-

¹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք որ կոչի Սաղմոսի քաղուածոյ, ՄՄ, ձեռ. թիվ 1019, էջ 38բ:

² **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ձմեռան հատոր, էջ 185:

³ **Յովհաննէս Երզնկացի**, Մատենագրութիւն, հ. Ա, Ճառեր եւ քարոզներ, էջ 159:

սեն զարդարս եւ զանմեղս յանիրաւաց»¹: Մատթեոս Ջուղայեցու կարծիքով օրենքը կարգավորում է մարդկանց գործերը և սոցիալական հարաբերությունները, ապահովում երկրի ներքին խաղաղությունը, իսկ, ընդհակառակը, անօրենությունը պատճառ է դառնում անհնազանդության ու ապստամբության. «որոնք ունին սահման օրինացն. հնազանդէն օրինադրին և որք չունին ապստամբէն ի նմանէ»²:

Օրինապահությունը երկրի կայունության ու բարգավաճման հիմնապունն է, հետևաբար օրենքներին պետք է ենթարկվեն առանց բացառության բոլորը՝ թե՛ իշխողները և թե՛ հպատակները, թե՛ մեծահարուստները և թե՛ աղքատները: Օրենքներով կառավարումը ենթադրում է իրավահավասարություն և արդարադատություն, կամայական որոշումների ու գործողությունների սահմանափակում և բացառում: Իսկ արդարադատությունն ապահովելու համար թագավորը պետք է նշանակի անաչառ, անկաշառ ու օրինապաշտ դատավորների, որովհետև անարդարության ցանկացած դրսևորում, առավել ևս անարդար դատաստանը խոչընդոտում են սոցիալական համերաշխության հաստատումը, դառնում չարիք բոլորի համար: Հայ մտածողները թագավորին ու իշխաններին խորհուրդ են տալիս խիստ լինել օրինազանցների, հատկապես մեծահարուստների հանդեպ: Երզնկացին հորդորում է ինչպես իշխաններին, այնպես էլ դատավորներին հատկապես չկաշառովել մեծահարուստներից ու նրանց երես չտալ, որովհետև համոզված է, որ ծուռ, անարդար դատաստանը խեղճացնում է արդարությանը հավատացող սովորական բնակիչներին և էլ ավելի լկտիացնում մեծահարուստներին. «Անիրաւ և ծուռ դատաստանն սարդի ոստանի նման է, որ զճանճն և զմժեղն կարէ բռնել, պիծակ և մեղուն պատռեն և ելնեն: Նոյնպէս և անիրաւ արէնքն զաղքատն և զանկարն հանեցնեն, իսկ մեծամեծքն և հարուստն պատռեն և ի դուրս ելանեն և ոչ հնազանդին»³: Հայ մտածողները շեշտում են իրավունքի, օրինականության և բարոյականության միասնությունն ու փոխկապակցվածությունը՝ համոզված լինելով, որ օրինապահությունը, հավատքը երկրի անվտանգության, կայունության ու շենության հիմքն են:

Անարդար ու անօրեն կառավարումը կարող է պատճառ դառնալ ոչ միայն սոցիալական համերաշխության փլուզման, այլև ազգային պետականության կործանման: Հայ մտածողները (Երզնկացի, Տաթևացի) հայոց պետականության կործանումը բացատրում են այն բանով, որ հայ առաջնորդները իրենց կառավարման ընթացքում չեն հետևել աստվածային ու քաղաքական օրենքներին, չեն մտածել ընդհանուրի բարիքի մասին, կառավարել են անարդարությամբ, որի պատճառով Աստված գրկել է հայերին իշխանությունից: Երզնկացու կարծիքով, հայոց իշխանազրկության պատճառ-

¹ Նույն տեղում:

² Մատթեոս Ջուղայեցի, Քարոզգիրք, ՄՄ, ձեռ. թիվ 6607, էջ 331բ:

³ Յովհաննէս Երզնկացի, Մատենագրութիւն, հ. Ա, Ճառեր եւ քարոզներ, էջ 217:

ներն են՝ ա) հայ թագավորներն ու իշխանները չեն պահպանել աստվածային օրենքները, բ) չեն լսել իմաստուն առաջնորդներին, գ) երկիրը կառավարել են անիրավությամբ ու անարդարությամբ. «Այսպես և Հայոց ետ մեծ իշխանութիւն և զարաւոր թագաւորութիւն և, յորժամ ոչ կացին յարէնս հրամանացն Աստուծոյ և ոչ լսեցին սուրբ և իմաստուն առաջնորդացն և եղեն անիրաւք և նեղիչք երկրի, էհան Աստուած յիշխանութենէն և գրկեաց ի բարի առաջնորդացն, և մատնեցաք մեք աւար ազգաց սպանողաց, գերողաց և դառն գրկողաց»¹: Համանման տեսակետ է պաշտպանում Տաթևացին. «Ձի սովորութիւն է Աստուծոյ յորժամ տայ իշխանութիւն ի վերայ ազգաց, եթէ զարդարութիւնէ բուն հարկանէն. և իրավամբք վարեն զաշխարհս, բարձրանայ իշխանութիւնն. և օրըստօրէ առաւելանի. և երկիրն ի շինութիւն և ի խաղաղութիւն աճի: Իսկ զանիրաւութիւնէ բուն հարկանէն, նուազի իշխանութիւն նոցա. և երկիրն խռովի և աւերի: Եւ զբանիս ճշմարտութիւնն՝ տեսցես յիսմայելացոց ազգս և ի սեռս մեր: Որ աճեաց և մեծացաւ իշխանութիւն նոցա. և մերս նուազեցաւ և կորեալ»²: Այսպիսով, երկրի կառավարումն անիրավությամբ ու անարդարությամբ հանգեցնում է ոչ միայն սոցիալական համերաշխության չգոյությանը, համախմբող սոցիալական հարաբերությունների, սոցիալական կառույցների փլուզմանը, միջանձնային փոխհարաբերությունների խեղաթյուրմանը, այլև ազգային պետականության կործանմանն ու ազգային իշխանության վերացմանը:

**Сейран Закарян – Проблема социальной солидарности
в армянской философии XIII-XV веках**

В статье показывается, что средневековые армянские мыслители, обсуждая вопрос о социальной солидарности, вначале представляют свое понимание вселенской гармонии, человеческой природы и социальной жизни, потом только обращаются к предпосылкам и условиям существования социальной солидарности и механизмам ее реализации. Ими являются: а) во Вселенной существуют Божьи законы, в обществе – изначально утвержденные свыше порядки и отношения, следовать которым – священная обязанность людей; б) являясь результатом творчества единого Бога, все люди равны с рождения, похожи по составу и природе, однако в то же время они разные (в плане физической и умственной способностей), а в общественной жизни люди бывают разные по социальному статусу, а также по социальной роли: государи и слуги, правители и подданные, которые, будучи взаимосвязанными, призваны искать пути взаимовыгодного сотрудничества, в) подчинение властям (власть дана от Бога, поэтому политическое и социальное послушание обязательно), правление по божественному, природному и человеческому законам, исполнение мудрого правления, правление согласно этическим нормам, законам и по справедливости.

¹ **Հովհաննէս Երզնկացի**, Թուղթ առ իշխանս Եկեղեաց զաւարի, էջ 205-206:

² **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամառան հատոր, էջ 424:

**S.A. Zakaryan – *The Issue of Social Solidarity in the XIII-XV
Century Armenian Philosophy***

The article indicates that while discussing the issue of social solidarity, medieval Armenian thinkers firstly introduce their understanding of creation, cosmic harmony, human nature and social life and then only refer to assumptions and conditions for the existence of social solidarity and mechanisms of its implementation. They are as follows: a) God's laws exist in the created universe and God's established order and relations in the society the maintenance of which is a sacred duty for human beings; b) being the products of the creation of the same God, all human beings are born equal, are similar in composition and nature; at the same time, there are some physical and mental differences among human beings determined at birth, there are inequities in society and different statuses due to work division as well as different social roles such as lords and servants, rulers and subjects who being mutually interrelated, are supposed to seek establishing mutually beneficial ways of cooperation; c) obedience to authority (authority comes from God; therefore, political and social obedience is obligatory), governance according to natural, divine and human laws, wise exercise of natural, divine and human laws, governance according to moral norms and laws and justice.